УДК 655.3.066.11.008:061.22.00.22 (477)

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Михайлова Ольга Юріївна,
кандидат політичних наук
ORCID: 0000-0001-5466-5129

У статті окреслено основні тенденції розвитку книжкової культури в Україні від часів набуття незалежності до поточного моменту. Визначено зміст поняття «книжкова культура» як такого, що є дієвим когнітивним інструментом для опису й аналізу складної системи побутування та обігу книжок у суспільстві – від етапу створення книжки до етапу її рецепції та критики. Доведена доцільність оперувати поняттям «книжкова культура» під час дослідження соціокультурних процесів на теренах незалежної України, оскільки ці процеси набувають ознак тяглості й цілісності, а також докорінно відрізняються від соціокультурних процесів попереднього, радянського, періоду із властивими для нього ідеологічним контролем та командно-адміністративними методами господарювання. Почергово розглянуті такі аспекти книжкової культури сучасної України, якот культура книги, культура поширення книги в суспільстві, культура читання. Окреслено позитивні зрушення, такі як лібералізація й урізноманітнення змістовного простору української книжки, збільшення обсягів україномовної літератури та українських перекладів, зростання вимог до якості дизайну книжок, упровадження на книжковому ринку новітніх маркетингових та комунікативних технологій, нові підходи до популяризації читання в Україні. Водночас увагу приділено негативним та стагнаційним процесам, викликам, що гальмували й нині гальмують цивілізований розвиток книжкової культури в Україні. Ці виклики пов'язані з процесами глобальної інформатизації, складнощами економічного розвитку країни, потребою протистояти гібридній агресії РФ, наслідками недалекоглядної державної політики та недосконалістю законодавства України у питаннях авторського права. Сформульовано можливі варіанти відповідей на ці виклики на основі комплексного підходу до соціокультурних процесів. У підсумку зафіксовано подолання кризового стану книжкової культури в Україні, інтенсифікацію процесів її розвитку протягом останніх п'яти років.

Ключові слова: книжкова культура, книга, книговидання, книгорозповсюдження, культура читання.

Mykhailova Olha

BOOK CULTURE IN INDEPENDENT UKRAINE: TRENDS, CHALLENGES, PERSPECTIVES

The article outlines the main tendencies of the formation and development of book culture in Ukraine from the acquiring of independence to the present moment. The content of the concept of "book culture" is defined as being an effective cognitive tool for describing and analyzing the processes of book circulation in a society, from the stage of book creating to the stage of its reception and critics according to the framework of the existing reading culture. It is shown the expediency of the concept in the studies of the socio-cultural processes of independent Ukraine, since these processes acquire the signs of continuity and integrity, as well as radically different from socio-cultural processes of the previous, Soviet period of ideological control and administrative methods of management. There was analyzed such aspects of book culture of modern Ukraine as: the culture of the book as it is, the culture of the book's distribution in

society, and the culture of reading. It is outlined the positive changes such as the liberalization and diversification of the content of the Ukrainian book, the increase of the volume of Ukrainian-language literature and Ukrainian translations, the growth of requirements for the quality of book design, the introduction of the latest marketing and communication technologies in the book market, new approaches to popularization of reading in Ukraine. At the same time, attention is paid to the negative and stagnant processes, the challenges that have been hampered and are now hampering the civilized development of book culture. These challenges are related to the processes of global informatization, the complexity of economic development, the need to resist the hybrid aggression of the RF, the consequences of not far-sighted state policy and the imperfection of Ukrainian legislation. On the basis of an integrated approach to socio-cultural processes is formulated the possible options for answering these challenges. In the conclusion the overcoming of book culture crisis is fixed, as far as the intensification of its development during the last five years.

Keywords: book culture, book, book publishing, book distribution, culture of reading.

Постановка проблеми. Когнітивний конструкт «книжкова культура» описує культурні аспекти побутування книг у певному суспільному контексті – сталу систему зразків, норм і цінностей, що застосовуються при створенні книг, їх розповсюдженні, прочитанні, оцінці тощо.

Книжкова культура – поняття міждисциплінарне. Воно привертає увагу соціологів та політологів завдяки тому, що описує механізми здійснення впливу (прямого чи опосередкованого) книжок на різноманітні соціально-економічні, соціально-психологічні та політичні процеси. Разом із тим науковий інтерес викликає і вплив цих процесів на книжкову сферу – від етапу створення книжки до способів її рецепції та інтерпретації. Такі дослідження книжкової культури уможливлюють відповіді на питання щодо ролі книжок у поширенні знань, ідей, норм, престижу інтелектуальної праці в суспільстві, затребуваності певних жанрових напрямків, інтеграції у світові культурні процеси тощо. Адже книжкова культура є складовою культурного потенціалу суспільства і, в певному сенсі, – маркером інтенсивності культурного розвою, розвитку креативних індустрій та людського потенціалу.

Найчастіше уявлення про книжкову культуру залучається для опису й аналізу соціокультурних процесів, локалізованих у часі та/або просторі [1, с. 16]. Таким чином, дослідник фокусується на реаліях тієї чи тієї соціальної системи (чи, можливо, підсистеми) у певний період, під час якого книжкова культура демонструє прикмети цілісності чи принаймні тяглості. Саме такою тяглістю відзначена книжкова культура незалежної України. Ця культура упродовж майже тридцяти років проходила шлях трансформацій та розвитку, і це достатній термін, аби вона набула пізнаваних, специфічних рис. Наразі її основні якісні характеристики чекають на наукову фіксацію та аналіз. Дослідження процесів розвитку і трансформацій книжкової культури в незалежній Україні дозволить також сформулювати відповіді на виклики, які стають на заваді її подальшого розвитку.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Термін «книжкова культура» увійшов у науковий обіг ще за часів УРСР – у 1960–1980-ті роки. Тоді він вживався як синонімічний до поняття «книжкова справа», тобто акцентував на технічному та матеріальному аспектах створення й розповсюдження книги. Водночас набуло поширення ототожнення книжкової культури та книжності як належності до елітарної культури. У дослідженнях книжкової культури радянськими науковцями було обґрунтовано застосування системного підходу, що досі не втратило актуальності. Тому такі радянські автори, як Й. Баренбаум, В. Васильєв, В. Гульчинський, С. Пайчадзе, А. Сидоров і дотепер активно цитуються сучасними українськими дослідниками [1; 2]. Водночас помітний вплив на розвиток студій книжкової культури в Україні здійснили й західні науковці Р. Дарнтон, Р. Дебре, Е. Ейзенштейн, У. Еко, М. Маклюен та ін.

Наукові дослідження книжкової культури в Україні від початку 1990-х років зосередилися переважно в царині книгознавства. Їхнім осередком став Інститут книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [3]. Зокрема, протягом 2016–2018 рр.

науковою темою, що спрямувала роботу працівників цього Інституту, були дослідження книжкової культури України XVI–XX ст. Директорка Інституту Г. Ковальчук на сьогодні є однією з найбільш авторитетних дослідників відповідного напряму. Темі книжкової культури присвятили наукові роботи також С. Грипич, Т. Кароєва, О. Коляструк, Н. Марціняк, К. Серажим, Є. Франчук та ін. Наукові статті з цієї проблематики публікуються у періодичних виданнях «Вісник Книжкової палати», «Поліграфія і видавнича справа», «Наукові записки» Української академії друкарства, «Бібліотечний вісник» тощо.

У відкритих джерелах можна ознайомитись зі статистичними даними, які збирались Українською асоціацією книговидавців та книгорозповсюджувачів (УАКК), Книжковою палатою України, Держкомтелерадіо України та різноманітними соціологічними службами. Інформативними є їхні сайти, а також профільні електронні ресурси, що акумулюють новини та аналітику щодо української книжки («Читомо», «Літакцент», «Буквоїд» тощо).

Питання розвитку книжкової культури в Україні традиційно викликають жваву дискусію, що демонструють матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України, присвячених розвитку українського книговидавництва, книгорозповсюдження та перспективи підтримки книгочитання [4]. Ці матеріали містять добірку аналітики та транслюють думки політиків, громадських діячів і фахівців галузі щодо поточного (2013 р.) стану справ. У цьому аспекті становлять інтерес також численні інтерв'ю фахівців, відповідальних чиновників та громадських активістів, оприлюднені в засобах масової інформації. Хоча на брак експертної аналітики з теми поскаржитися не можна, ступінь наукового опрацювання теми не можна визнати достатнім.

Мета статті – окреслити й проаналізувати тенденції розвитку і трансформацій книжкової культури, що мали місце в Україні від початку 1990-х років, визначити чинники, що заважають подальшому її розвитку, а також позитивну перспективу книжкової культури в Україні, досяжну за умов нейтралізації наявних викликів.

Виклад основного матеріалу. Формування сучасної книжкової культури незалежної України проходило драматично від самого початку. Цю динаміку визначали не так поступові еволюційні трансформації, як революційні підходи, що передбачали передовсім злам старої системи.

У роки «перебудови», що передувала незалежності, українське суспільство сформувало сталий запит на зміни. Критиці підлягала командно-адміністративна економічна модель СРСР, заідеологізованість культурної сфери, імперська політика маргіналізації української культури та поступової русифікації України, недоступність в СРСР культурних здобутків західних країн. Набуття незалежності в 1991 р. уможливило проведення в Україні реформ, яких очікувала активна частина суспільства. Не буде перебільшенням визнати, що ці реформи в першій половині 1990-х років змінили все у книжковій галузі в Україні.

Випуск книжок в Україні на той момент здійснювали 26 державних видавництв. Середній наклад однієї назви становив близько 24 тис. примірників, а на одного мешканця України припадало 3,8 книжки в рік. Такі показники були на рівні європейських країн, отже, звання «нації, яка найбільше читає», було на той час не лише декларативним. У той час практика читання у бібліотеках була доволі поширена, а бібліотечні фонди в 1990 р. становили понад 400 млн примірників [5, с. 12]. Розгалуженою була система книгорозповсюдження. Так, лише в системі Держкомвидаву працювало 1080 книгарень, не враховуючи книгарень мереж «Академкнига» та «Воєнкнига» і значної кількості книжкових кіосків [6, с. 79].

Наприкінці 1980-х років в СРСР ринкові механізми сприймались як універсальна панацея, у т. ч. й у сфері книговидання та розповсюдження книжок. Реформування цієї галузі передбачалося здійснити шляхом роздержавлення та лібералізації, як економічної, так і змістовно-тематичної. Отже, на стику 1980–1990-х років почалася радикальна зміна формату книжкової культури України – вона переорієнтувалась на зразки західної книжкової культури. Однак процес перетворення тривав десятиліття, супроводжувався стагнаційними та кризовими явищами. Хоч нині він не завершений, основні тенденції цього переходу окреслилися та підлягають фіксації в рамках цього огляду тенденцій розвитку книжкової культури незалежної України.

В. Васильєв виокремив три напрями студій книжкової культури, на його думку, це культура книги, культура книгорозповсюдження та куль-

тура читання [7]. Критерії оцінок у кожному з цих напрямів доволі специфічні. Так, розгляд культури книги як такої передбачає, як мінімум, три складові: оцінювання якості змісту, оформлення та виготовлення [8]. З цього доволі конкретного виміру й варто розпочати аналіз.

КУЛЬТУРА КНИГИ ЯК СКЛАДОВА КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Лібералізація та урізноманітнення змістовного простору української книжки триває від кінця 1980-х років. Кінець радянської цензури спричинив вибухоподібний ефект розширення тематичного та жанрового різноманіття книжок, доступних українському читачеві. Важливі зміни у «книжковому меню» відбулись також у зв'язку з витісненням російського книжкового імпорту з українського ринку протягом 2013–2015 рр. Українські видавці скористалися цим, аби запропонувати читачеві власний продукт, опанувавши нові жанрові ніші. Це література non-fiction, науково-популярна та документальна, переклади, книжки про війну на сході України [9]. На сьогодні в Україні друкуються книжки всього спектру стилістичного та світоглядного різноманіття, серед них трапляються книжки, інформативна чи художня цінність яких сумнівна. Отже, цінність свободи висловлення, різноманіття та ідейний плюралізм лишаються й надалі важливими характеристиками книжкової культури України.

Українською мовою видається чимдалі більше книжок. Пропорція російської та української мов у виданих в Україні книжках у 2018 р. становила приблизно 1 до 5 на користь української [10]. І цей розрив демонструє тенденцію до зростання. Втім російській як мові читання досі надають виразної переваги більше мешканців України (28,3 % проти 24,2 % тих, хто читає). Ще виразнішою ця пропорція є серед мешканців великих міст (37 % проти 15 %). Водночас серед молоді книги українською мовою більш затребувані [11]. Важливо, що українськими перекладами охоплюється дедалі більший обсяг книжок закордонних авторів. Відтак можна фіксувати перехід кількості в якість, коли накопичення масиву перекладної літератури веде до витіснення ролі російської мови як посередника у знайомстві українців зі світовою класикою та сучасними бестселерами. Наявний запит на науковий і художній переклад сприяє покращенню якості перекладів і розвитку вітчизняної перекладацької школи. Бум україномовної книжки стимулює зростання вимог і до редагування (хоча сьогодні не всі видавці суворо їх дотримуються).

Феномен «сучукрліту» (сучасної української літератури) постав в Україні у 1990-х роках. Він являв собою художню рефлексію нових соціально-політичних і культурних реалій транзитного суспільства, відмежування від радянських ідеологем та світоглядних орієнтацій. Ця література творилася українською і російською мовами (при дедалі помітнішому зростанні україномовного сегмента). Десятки нових імен письменників та поетів завдяки перекладам мовами світу набули популярності не лише серед українських читачів, а й за кордоном. Нова генерація літераторів активно поповнювалась молоддю. З цього критики роблять висновок про престижність письменницької праці в Україні [12], незважаючи на відсутність гарантій щодо окупності цієї праці, брак державної підтримки та обмежене коло потенційних читачів.

Вимоги до якості дизайну демонструють в Україні тенденцію до зростання, як і в усьому світі [13]. У дитячих книжках візуальна складова завжди відігравала сутнісну роль (бо несла не лише естетичну, а й змістовну та дидактичну функції). Завдяки цьому запиту на візуалізацію в Україні збереглася та має всі шанси розвиватися школа ілюстраторів. Хоча спроби зекономити на послугах ілюстратора та дизайнера й досі характеризують політику деяких видавництв, від 1990-х років їхнє коло звужується. Вимоги ринку диктують потребу у привабливій обкладинці, здатній не лише зацікавити читача, але й надати інформацію про зміст книги на емоційному, художньо-асоціативному рівнях. Зростання конкуренції на ринку паперової книги не дозволяє ігнорувати цю вимогу.

Технології виготовлення книжкової продукції зорієнтовані на закордонні зразки і носять в Україні здебільшого наздоганяльний характер. Високі стандарти друкарської справи у західному світі – це кращий папір і яскравіші фарби, високотехнологічне сучасне поліграфічне обладнання, дотримання технологічних вимог задля довшого життя книжки. Наслідування цим зразкам стає фактично обов'язковим для серйозних гравців книжкової справи. На часі ставити питання, коли українські виробники запропонують видавцеві папір, кращий за швецький, поліграфічне обладнання, не гірше за німецьке, тощо. Пільгове кредитування могло би

дати поштовх таким виробництвам. Заповнення цих ринкових ніш – не лише питання самодостатності книжкової індустрії України, а й перспективні статті експорту.

Трансформується саме уявлення про сучасну книгу, яку тепер не обов'язково пов'язують із паперовим носієм. Такий дрейф уявлень спричинений розвитком мультимедійних технологій, доступністю необхідних ґаджетів та мережі Інтернет. Читачі дедалі частіше надають перевагу електронним версіям книжок та прослуховуванню аудіо-книг. Це загальносвітові процеси, і вони не оминають Україну, книжкова культура якої розвивається в унісон із глобальними тенденціями.

КУЛЬТУРА КНИГОРОЗПОВСЮДЖЕННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Книжковий ринок незалежної України в 1990-ті роки опинився в кризовому стані, вихід із якого триває й понині. Старт руйнації радянської системи книгозбуту дав Указ Президента України від 3 березня 1992 р. «Про ліквідацію обласних книготорговельних об'єднань і об'єднання Укркнига та комерціалізацію державного книгорозповсюдження». Унаслідок цього ємність українського ринку книги зменшилася, значна його частина перейшла «в тінь», а пріоритетні позиції посіла імпортована (часто контрабандна) література з Росії. Заходи держави з підтримки вітчизняного книжкового ринку протягом 1990–2000-х років були непослідовними та, на думку видавців [4], недостатніми. В середньому на одну людину припадало близько однієї книжки в рік [14]. Від 2015 р. політика підтримки книжкового ринку стала активнішою і результативнішою. Однак у 2017–2018 рр. після певного пожвавлення відбулося насичення ринку [15] і, відповідно, сталося деяке погіршення кількісних і якісних характеристик його розвитку.

Технології Інтернету, ставши доступними для всіх верств населення, змінили ринкові стратегії в усьому світі. Ці зміни вплинули на розвиток книжкової культури в Україні, зокрема через трансформацію каналів книгозбуту. Сервіси замовлення паперових версій книжок через Інтернет переживають стрімкий розвиток і надалі вдосконалюються. Зростає попит на електронні версії книжок, а також на електронні аудіокниги. Щоправда, наразі українці не проявляють соціальної відповідальності і намагаються знайти в Інтернеті безкоштовний контент замість платити за доступ до нього. Тому на часі ухвалення правових норм, що уможливили би боротьбу з піратством та контрафактом у мережі Інтернет [16]. Завдяки цьому цей сегмент ринку отримав би поштовх до розвитку і найкращі перспективи.

Новітні маркетингові та комунікативні технології чимдалі активніше застосовуються гравцями книжкового ринку України. За роки незалежності фактично відійшла в небуття радянська модель господарювання. Нова генерація менеджерів спирається вже на маркетингові стратегії західного зразка, що передбачають позиціонування на ринку, вибір товарної стратегії, таргетовану рекламу, сплановані піар-кампанії, тренінги для персоналу тощо. При цьому активно використовуються можливості мережі Інтернет як каналу інформування, реклами, піару, обміну досвідом. Поєднання традиційних і новітніх ринкових механізмів здійснюється під час книжкових ярмарків. Недарма дослідники пропонують вважати їх показниками книжкової культури країни [17]. Справжній бум книжкових ярмарків останніми роками в Україні свідчить про ресурси розвитку цієї культури.

Російський книжковий імпорт посідав пріоритетні позиції на книжковому ринку України до 2013–2014 рр. Ще в 2013 р. його частка на ринку становила близько 73–75 %, тоді як частка української книжки – лише 20–23 %) [4, с. 127]. Великі наклади російських книжок зумовили їхню відносну дешевизну, тому українським видавництвам складно було конкурувати за цих умов. Викликом гуманітарній безпеці України в умовах гібридної агресії РФ була не лише кількість російських книжок на ринку, а й антиукраїнська пропаганда на їхніх сторінках. Тому в 2016–2018 рр. були уведені в дію нові правові норми, що регулювали надходження книжкового імпорту з Росії та окупованих територій. Зменшення російського книжкового імпорту (в кілька разів) супроводжувалось занепадом книжкових ринків і стихійних «розкладок», де домінувала російська книга. Водночас питання нелегальних поставок досі лишається актуальним і потребує вдосконалення механізмів контролю та покарань порушників.

Мережа книгарень в Україні заслабка, зосереджена переважно у великих містах, нею майже не охоплені малі міста Східної, Південної та Центральної України. Індекс забезпечення книгарнями в Україні найнижчий у Європі –

близько однієї книгарні на 200 тис. населення [18]. Надані державою пільги книгарям недостатні, аби вони могли витримувати конкуренцію за торговельні площі з іншими суб'єктами ринкової діяльності, орієнтованими на прибутковіші напрями. До того ж розвиток мережі книгарень гальмує фактична відсутність в Україні системи гуртової торгівлі. Значні торговельні націнки відохочують покупця користуватися послугами книгарень. За такої ситуації книгарні потребують послідовних кроків держави (таких, як пільгове кредитування) із захисту та підтримки. Як мінімум, слід забезпечити дотримання вже ухвалених норм, зазначених у Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про вимоги щодо функціонування об'єктів роздрібної торгівлі книжковою продукцією» від 25 червня 2008 р. № 902-р, яке покладає на органи виконавчої влади і місцевого самоврядування обов'язок вживати заходів для підтримки книготорговельної мережі та її розвитку.

Низька купівельна спроможність українців погано відбивається на розвиткові книжкового ринку. Недарма 41 % респондентів незалежного опитування визнали, що ціни на книжки в Україні надто високі [19]. Очікуваним результатом стає поширення практики брати книжки для читання в друзів (так діють 30 % українських читачів) замість купувати їх (відповідно, 32 % опитаних). ВВП як характеристика економічного добробуту неодмінно корелює з обсягами книжкового ринку: цей зв'язок отримав математичне підтвердження в роботах науковців [20, с. 49]. Оскільки стагнаційні тенденції в економіці не подолані, то немає підстав сподіватися на проривний розвиток обсягів книжкового ринку.

Бібліотеки в усьому світі посіли місце невід'ємної складової системи книгообігу в суспільстві. Однак в Україні від 1990-х років і до сьогодні ці культурні заклади переживають не кращі часи: бібліотечні фонди не оновлюються, молодь не цікавиться бібліотеками, фах бібліотекаря втрачає престиж. Працівникам цієї сфери доводиться шукати способи зацікавити читача, перетворюючи публічні бібліотеки на культурні центри, надаючи нові послуги (як-от доступ до Всесвітньої мережі). Підняти престиж бібліотек в Україні покликана державна Програма поповнення фондів публічних бібліотек, затверджена в листопаді 2018 р., що нині втілюється в життя Українським інститутом книги [21]. Наступні роки покажуть, наскільки ця та подібні програми дієві і наскільки сам формат публічних бібліотек відповідає запитам часу.

КУЛЬТУРА ЧИТАННЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Традиція читання у XXI ст. в усьому світі зіткнулася з низкою викликів. Частина з них зумовлена розвитком засобів комунікації та мультимедійних технологій. Як спосіб дозвілля читання книг має тепер конкурувати з переглядом серіалів, прослуховуванням музики, спілкуванням у соціальних мережах. Читання як спосіб здобути знання про світ конкурує з інформаційними ресурсами телебачення та Інтернету, іншими освітніми форматами. Однак для формування мислення і надалі кращим інструментом лишається саме практика читання. Це визнають і такі сучасні новатори, як Білл Гейтс та Стів Джобс [22]. Таке розуміння демонструють еліти різних країн і тому докладають зусиль до підтримки традиції читання [23]. Це стосується і країн сталого розвитку, і тих, що нині стрімко розвиваються.

В Україні за роки незалежності читацька активність, на думку науковців [24], знизилась, а коло носіїв культури читання, відповідно, звузилося. Причини цього не лише в глобальній інформатизації, але також і в проблемах, типових для транзитного суспільства – це глибока ціннісна та перманентна економічна кризи. Наміри Української держави підтримати культуру читання лишались переважно декларативними протягом двох десятиліть. В Україні наразі відсутня державна програма популяризації читання. Протягом кількох останніх років відбулись деякі позитивні зрушення у державній гуманітарній політиці, але інерція занепаду культури читання долатиметься не одразу, а хіба з часом.

Прищеплення звички до читання відбувається в дитячому і юнацькому віці. Тому популяризація книжки серед цього сегмента читачів є критично важливою для майбутнього культури читання. Відповідні завдання покладені на вчителів літератури в межах шкільної програми. Однак блискучими результатами освітяни похвалитися не можуть: за роки незалежності українські діти віддалилися від книжки. Головною причиною експерти вважають нестачу цікавої сучасної української літератури для підлітків та дітей [25]. Останніми роками видавці активно намагаються виправити цю ситуацію. Допомога держави в цьому була би дуже доречна.

Методи промоції читання в Україні зводяться переважно до реклами потенційних бестселерів та просування популярних і перспективних ав-

торів. Цю промоцію здійснюють передовсім зацікавлені видавці. Роль ЗМІ у популяризації читання в Україні могла би бути і більшою. Новини книговидання і книжкового ринку України відсутні у загальнонаціональних ЗМІ та на каналах телебачення під час прайм-тайму. Державні та громадські ініціативи, такі як публічні книжкові конкурси та присудження премій, не стають подіями загальнонаціонального значення. На часі пошук нових форматів популяризації книжки, наприклад, через екранізації молодіжних бестселерів, соціальну рекламу, активізацію руху буккросингу тощо.

Комунікативна активність та відкритість стала прикметою сучасної культури читання в Україні. По-перше, учасники книжкового ринку на своїх сайтах та в соціальних мережах інформують про свою діяльність – книжкові новинки, події, підсумки роботи тощо. По-друге, оглядачі та літературні критики транслюють новини та здійснюють аналіз на профільних сайтах та в ЗМІ. По-третє, читачі вільно обмінюються думками і порадами у соціальних мережах, коментуючи матеріали ЗМІ, та в безпосередньому спілкуванні. Комунікація навколо книжок відбувається як в онлайновому, так і в офлайновому режимах – на книжкових ярмарках, зустрічах з авторами тощо. Найчастіше (у 46 % випадків [11]) саме рекомендації друзів стають підставою для купівлі й прочитання книжки. Таким чином, висока конективність як прикмета нашого часу сприяє вимогливому та свідомому вибору кола читання і є найкращим на сьогодні способом його пропаганди.

Висновки та пропозиції. Книжкова культура в Україні за роки незалежності зазнала трансформацій, що були зумовлені переходом від радянського централізму до ідейного плюралізму, від русифікації до політики захисту української мови і культури, від командно-адміністративної радянської моделі господарювання до моделі ринкової. Цей шлях, складний сам по собі, виявився тим більш проблемним через особливості транзитних процесів в Україні. Складнощі були зумовлені млявою державною політикою у питанні підтримки української книжки, відносною бідністю українців, падінням престижу розумової праці, засиллям російського книжкового імпорту. Зусилля ентузіастів і сьогодні лишаються чи не головною рушійною силою процесів розвитку книжкової культури – від етапу створення книжки до етапу її рецепції в суспільній свідомості. Водночас останніми роками відбулися позитивні зрушення в державній політиці в галузі книговидання: були ухвалені насущні правові норми, розпочав роботу Український інститут книги, запроваджені нові літературні конкурси та премії, державні програми на підтримку української книжки тощо.

На розвиток української книжкової культури впливають глобальні тренди, зумовлені передусім розвитком новітніх інформаційних технологій. З одного боку, вони відволікають читача від книжки, пропонуючи нові формати дозвілля та освіти. З іншого боку – надають нові можливості купувати книжки в мережі Інтернет чи обмінюватись інформацією про новинки книжкового життя. Завдяки новітнім технологіям змінюється навіть стале уявлення про книжку. У перспективі ці технологічні новації набудуть повсюдного поширення. Питання лише в тому, аби відповідні трансформації книжкової культури відбувалися, в широкому сенсі слова, цивілізовано та відповідно до національних інтересів України.

Для корекції небажаних тенденцій та викликів потрібно:

- урегулювати на законодавчому рівні питання авторського права та суміжних прав у мережі Інтернет відповідно до норм, які визначені Угодою про асоціацію України з ЄС;
- розробити і затвердити загальнодержавну цільову національно-культурну програму популяризації читання в Україні на 2020–2024 роки;
- розробити механізми пільгового кредитування підприємств книгозбуту та гуртової торгівлі, виробництва паперу, поліграфічного обладнання тощо;
- розробити й увести в дію систему щорічної звітності органів місцевої влади щодо стану надання книготорговельних послуг у регіонах відповідно до чинних нормативних актів, насамперед Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про вимоги щодо функціонування об'єктів роздрібної торгівлі книжковою продукцією» від 25 червня 2008 р. № 902-р;
- запровадити гранти для учасників книжкового ринку, що спеціалізуються на створенні книжок для підліткової та юнацької аудиторії;
- встановити обов'язкові нормативи контенту ЗМІ, спрямованого на популяризацію читання та української книжки, а також розробити механізм контролю Держкомтелерадіо України за дотриманням цих нормативів.

Перспективи книжкової культури в Україні виглядають нині набагато краще, ніж десять чи двадцять років тому. Вони залежать від того, наскільки успішно й швидко будуть надані відповіді на проблемні виклики, що нині заважають розвитку книжкової культури України. Цей інтегральний термін має увійти в експертний лексикон, так само як в лексикон науковий. Адже він допомагає тримати в центрі уваги всю систему зразків та норм книжкової культури, акцентує на довготривалих трендах та перспективах її розвитку, на взаємозв'язку між різними етапами створення та побутування книжки в суспільстві. У практичній площині він корелює із застосуванням комплексного підходу, що дає найкращі результати і формує умови для розвитку культури в цілому.

Список використаних джерел

1. Кароєва Т. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук. К., 2016. 539 с.
2. Грипич С. Книжкова культура як складова сучасної духовної культури. *Вісник Книжкової палати*. 2012. № 1. С. 44–47.
3. Ковальчук Г. І. Дослідження історії книжкової культури України. *Вісник Національної академії наук* України. 2016. № 4. С. 76–83.
4. Проблеми розвитку українського книговидавництва, книгорозповсюдження та перспективи підтримки книгочитання в Україні : матер. парламентських слухань у Верховній Раді України 15 травня 2013 р. [упоряд. Т. М. Галюк]. Київ : Парламентське вид-во, 2014. 224 с.
5. Афонін О. Проблеми розвитку українського книговидання і перспективи підтримки книги і читання в Україні // Бібліотека: місце традицій, простір інновацій : матер. круглого столу, присвячені 55-річчю наук. б-ки Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв (30 лист. 2018 р., м. Київ). Київ : ВЦ КНУКіМ, 2018. С. 11–17.
6. Марціняк Н. Стан книгорозповсюдження в контексті книжкової культури України (1946–1991 рр.). *Поліграфія і видавнича справа*. 2011. № 2. С. 77–81.
7. Васильев В. И. История книжной культуры: теоретико-методологические аспекты. М. : Наука, 2004. 111 с.
8. Булах Т. Система критеріїв оцінювання якості книжкової продукції. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 8. С. 3–8.
9. Війна і книговидання: як змінюється книжковий ринок України. *Читимо*. URL: http://www.chytomo.com/vijna-i-knyhovydannia-iak-zminiuietsia-knyzhkovyj-rynok-ukrainy/ (дата звернення: 08.04.2019).
10. Випуск видавничої продукції в Україні в 2018 році. URL: http://www.ukrbook.net/statistika/statistika_2018.htm (дата звернення: 08.04.2019).
11. Читання в Україні. URL: http://data.chytomo.com/chytannya-v-ukrayini/ (дата звернення: 08.04.2019).
12. Трофименко Т. Паноптикум сучасної української літератури: класики, сучасники та інші гравці в бісер. URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2016/07/27/215611/ (дата звернення: 08.04.2019).
13. Кюртен Й., Неділько Н. Якісний дизайн і оздоблення – додаткові козирі книги в цифрову добу. URL: https://p.dw.com/p/1AL1V (дата звернення: 08.04.2019).
14. Огляд ринку. Книговидання. URL: https://msb.aval.ua/news/?id=26190 (дата звернення: 08.04.2019).
15. Маринович Ярослав: Росіяни хочуть повернутися на книжковий ринок України. Це для них політичне питання. URL: http://bukvoid.com.ua/events/interview/2018/07/09/100037.html (дата звернення: 08.04.2019).
16. Співаковський О. Реформі сфери захисту авторського права та суміжних прав бути? URL: http://www.golos.com.ua/article/314665 (дата звернення: 08.04.2019).
17. Микитин Т. Книжкові виставки і ярмарки як показник книжкової культури (на прикладі Форуму видавців у Львові) // Записки Львівської наук. б-ки ім. В. Стефаника. 2008. Вип. 1 (16). С. 612–621.
18. У Держстаті назвали регіони з найбільшою кількістю книжкових магазинів. URL: http://www.chytomo.com/u-derzhstati-nazvaly-rehiony-z-najbilshoiu-kilkistiu-knyharen/ (дата звернення: 08.04.2019).
19. Книжный шоппинг в Украине и мире. URL: https://www.picodi.com/ua/mozhna-deshevshe/knizhnyj-shopping-v-ukraine-i-mire (дата звернення: 08.04.2019).
20. Сухорукова О. Світове книговидання: уроки для України. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 3. С. 47–58.
21. Результати програми поповнення фондів публічних бібліотек 2018. URL: https://book-institute.org.ua/news/rezultati-programi-popovnennya-fondiv-publichnih-bibliotek-2018-pres-reliz (дата звернення: 08.04.2019).
22. Щеткина Е. Тайна детей Стива Джобса. Кто заработает на клиповом мышлении масс. URL: http://www.dsnews.ua/society/tayna-detey-stivena-dzhobsa-kto-zarabotaet-na-klipovom-31072018220000 (дата звернення: 08.04.2019).

23. Вилегжаніна Т. Криза читання як сучасна проблема світового рівня. *Бібліотечна планета*. 2011. № 4. С. 4–6.
24. Серажим К. С. Культура читання в Україні. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. Т. 55. С. 44–52.
25. В Україні бракує серйозних дитячих книжок – експерти. URL: https://bbc.com/ukrainian/entertainment/2015/04/150401_children_books_ko (дата звернення: 08.04.2019).

References

1. Karoieva, T. (2016). Rozvytok knyzhkovoi kultury yak chynnyk modernizatsii syspilstva v ukrainskych guberniah druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Development of book culture as a factor of modernization of society in the Ukrainian provinces in the second half of XIX and early XX]. *Doctor's thesis.* Kyiv. (539 p.) [in Ukrainian].
2. Grypich, S. (2012). Knyzhkova kultura yak skladova suchasnoi duhovnoi kultury [Book culture as a component of modern spiritual culture]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty – Bulletin of the Book Chambe*r, *1*, 44–47 [in Ukrainian].
3. Kovalchuk, G. I. (2016). Doslidzhennia istorii knyzhkovoi kultury Ukrainy [Study of the history of book culture of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, *4*, 76–83 [in Ukrainian].
4. Haliuk, T. M. (Ed). (2014). *Problemy rozvytky ukrainskoho knyhovydavnytstva, knyhorozpovsiudzhennia ta perspektyvy pidtrymky knyhochytannia v Ukraini [Problems of Ukrainian book publishing, book distribution and perspectives of reading in Ukraine].* Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo (224 p.) [in Ukrainian].
5. Afonin, O. (2018, Nov. 30). Problemy rozvytky ukrainskoho knyhovydannia i perspektyvy pidtrymky knyh i chytannia v Ukraini [Problems of development of Ukrainian book publishing and perspectives of book and reading support in Ukraine]. *Biblioteka: misze tradyzii, prostir innovazii: materialy kruhloho stoly, prysviachenoho 55-richchu naukovoi biblioteky Kyivskoho natsionalnoho universytety kultury i mystetstv – Library: place of traditions, space of innovations: materials of the round table devoted to 55th anniversary of scientific library of Kyiv University of Culture and Arts* (Pp. 11–17) [in Ukrainian].
6. Marziniak, N. (2011). Stan knyhorozpovsudzhennia v konteksti knyzhkovoi kultury Ukrainy (1946–1991 r.) [The state of book distribution in the context of the book culture of Ukraine (1946–1991)]. *Poligraphia i vydavnycha sprava – Polygraphy and Publishing*, *2*, 77–81 [in Ukrainian].
7. Vasiliev, V. I. (2004). Istioria knizhnoy kultury: teoretiko-metodologicheskie aspekty [The history of book culture: theoretical and methodological aspects]. Moscow: Nauka (111 p.) [in Russian].
8. Bulach, T. (2013). Systema kryteriiv otsinuvannia yakosti knyzhkovoi produktsii [The system of assessing criteria for the quality of book products]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty – Bulletin of the Book Chamber*, *8*, 3–8 [in Ukrainian].
9. Viina i knyhovydannia: yak zminuietsia knyzhkovyi rynok Ukrainy [War and book publishing: how the book market of Ukraine is changing]. (n. d.). *www.chytomo.com*. Retrieved from http://www.chytomo.com/vijna-i-knyhovydannia-iak-zminiuietsia-knyzhkovyj-rynok-ukrainy/ (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
10. Vypusk vydavnychoi produktsii v Ukraini v 2018 r. [Issue of publishing products in Ukraine in 2018]. (n. d.). *www.ukrbook.net*. Retrieved from http://www.ukrbook.net/statistika/statistika_2018.htm (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
11. Chytannia v Ukraini [Reading in Ukraine]. (n. d.). *www.chytomo.com*. Retrieved from http://data.chytomo.com/chytannya-v-ukrayini/ (viewed 08.04.20199) [in Ukrainian].
12. Trofymenko, T. (2016). Panopticum suchasnoi ukrainskoi literatury: klasyky, sychasnyky ta inshi hravtsi v biser [Panopticum of modern Ukrainian literature: classics, contemporaries and other players in beads]. *life.pravda.com.ua*. Retrieved from https://life.pravda.com.ua/culture/2016/07/27/215611/ (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
13. Kiurten, J. & Nedilko, N. (2013). Yakisnyi dyzain i ozdoblennia – dodatkovi kozyri v tsyfrovu dobu [Qualitative design and decoration - additional trumps of the book in a digital age]. *www.dw.com*. Retrieved from https://p.dw.com/p/1AL1V (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
14. Ohliad rynku. Knyhovydannia [Market overview. Book publishing]. (n. d.). *msb.aval.ua*. Retrieved from: https://msb.aval.ua/news/?id=26190 (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
15. Marynovych Yaroslav. (2018). Rosiany hochut povernutysia na knyzhkovyi rynok Ukrainy. Dlia nyh tse politychne pytannia [Russians want to return to the book market of Ukraine. For them, this is a political issue]. *bukvoid.com.ua*. Retrieved from http://bukvoid.com.ua/events/interview/2018/07/09/100037.html (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
16. Spivakovskyi, O. (2019). Reformi sphery zahystu avtorskoho prava ta sumizhnyh prav buty? [Should copyright and related rights be reformed?]. *www.golos.com.ua*. Retrieved from http://www.golos.com.ua/article/314665 (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
17. Mykytyn, T. (2008). Knyzhkovi vystavky i yarmarky yak pokaznyk knyzhkovoi kultury (na prykladi Forumu vydavtsiv u Lvovi) [Book exhibitions and fairs as an indicator of book culture (by the example of the Lviv Forum of Publishers)]. *Zapysky Lvivskoi naukovoi biblioteky im. V. Stefanyka – Notes of the V. Stefanyk Lviv Scientific Library*, *1 (16)*, 612–621 [in Ukrainian].

18. U Derzhstati nazvaly rehiony z naibilshou kilkistu knyzhkovyh mahazyniv [Gosstat called the regions with the largest number of bookstores]. (n. d.). *www.chytomo.com*. Retrieved from http://www.chytomo.com/u-derzhstati-nazvaly-rehiony-z-najbilshoiu-kilkistiu-knyharen/ (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
19. Knyzhnyi shopping v Ukraine i mire [Book shopping in Ukraine and in the world]. (n. d.). *www.picodi.com*. Retrieved from https://www.picodi.com/ua/mozhna-deshevshe/knizhnyj-shopping-v-ukraine-i-mire (viewed 08.04.2019) [in Russian].
20. Sukhorukova, O. (2016). Svitove knyhovydannia: uroki dlia Ukrainy [World Book Publishing: Lessons for Ukraine]. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo – Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, *3*, 47–58 [in Ukrainian].
21. Rezultaty prohramy popovnennia fondiv publichnych bibliotek 2018 [Results of the program for replenishing funds of public libraries 2018]. (n. d.). *book-institute.org.ua*. Retrieved from https://book-institute.org.ua/news/rezultati-programi-popovnennya-fondiv-publichnih-bibliotek-2018-pres-reliz (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].
22. Shchotkina, E. (2018). Taina detei Stiva Jobsa. Kto zarabotaet na klipovom myshlenii mass [The secret of Steve Jobs children. Who will receive money on the mass clip thinking]. *www.dsnews.ua*. Retrieved from http://www.dsnews.ua/society/tayna-detey-stivena-dzhobsa-kto-zarabotaet-na-klipovom-31072018220000 (viewed 08.04.2019) [in Russian].
23. Vilegzhanina, T. (2011). Kryza chytannia yak suchasna problema svitovoho rivnia [The crisis of reading as a modern world-class problem]. *Bibliotechna planeta – Library Planet*, *4*, 4–6 [in Ukrainian].
24. Serazhim, K. S. (2014). Kultura chytannia v Ukraini [Culture of reading in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky – Scientific notes of the Institute of Journalism*, *55*, 44–52 [in Ukrainian].
25. V Ukraini brakuie serioznykh dytiachykh knyzhok – experty [Ukraine lacks serious children's books – experts]. (2015). *www.bbc.com*. Retrieved from https://bbc.com/ukrainian/entertainment/2015/04/150401_children_books_ko (viewed 08.04.2019) [in Ukrainian].